

Σtereότυπα: όροι ύπαρξης και παρεμβάσεις για την αναίρεσή τους

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος*

Περίληψη

Τα στερεότυπα κωδικοποιούν συναισθηματικά φορτισμένες γνώμες οι οποίες συνήθως είναι ατεκμηρίωτες και χαρακτηρίζουν αρνητικά μια κοινωνική κατηγορία (π.χ., φυλή, φύλο, εθνότητα) στο σύνολό της. Το σχολείο και τα ΜΜΕ είναι προφανείς φορείς διάδοσης των στερεοτύπων. Υπάρχει η δυνατότητα να καταπολεμηθούν τα διαδομένα στερεότυπα με μέτρα πολιτικής, όπως η ενίσχυση των διομαδικών επαφών μεταξύ ανηλίκων από διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες και η πολιτική εκπαίδευση ενηλίκων. Τα μέτρα αυτά είναι χρήσιμα αλλά θα παραμένουν αναποτελεσματικά, εφόσον δε συνοδεύονται από μια συνολική πολιτική καταπολέμησης των στερεοτύπων στην κοινωνία..

1. Ορισμός, αίτια και εγκυρότητα των στερεοτύπων

Τα «στερεότυπα» είναι έννοια που δεν μπορεί κανείς να ορίσει με ευκολία, αν και πολλοί θα ισχυρίζονταν ότι θα αναγνώριζαν ένα στερεότυπο, εάν το διάβαζαν ή το άκουγαν. Ένας ορισμός θα ήταν ο εξής: στερεότυπα είναι κατασκευασμένες διαπιστώσεις για

* Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ο συγγραφέας θα ήθελε να ευχαριστήσει τον Αναπληρωτή Καθηγητή Μ. Ζουμπουλάκη και τις/τους δύο ανώνυμους κριτές του άρθρου, καθώς και την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Λίνα Βεντούρα, το Γ. Θαλάσση και την Τίνα Πλυτά για την κριτική τους.

μια κοινωνική κατηγορία, οι οποίες διεκδικούν γενικευτική ισχύ, ενώ δε στηρίζονται σε αληθινά δεδομένα¹. Ως κοινωνική κατηγορία νοείται ένα σύνολο ανθρώπων που ξεχωρίζουν από ένα κοινό χαρακτηριστικό τους, χωρίς ωστόσο να αλληλεπιδρούν όλοι μεταξύ τους. Πολύ συχνά τα στερεότυπα αφορούν ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες, όπως ένα σύνολο ανθρώπων με κοινή γεωγραφική καταγωγή (π.χ., Βορειοελλαδίτες, Νοτιοελλαδίτες, Κύπριοι, κ.ο.κ.), μια επαγγελματική κατηγορία (π.χ., οδηγοί ταξί) και –πιο συχνά– ένα από τα δύο κοινωνικά φύλα (συνήθως τις γυναίκες), μια φυλή (ιδίως τη μαύρη) ή μια ηλικιακή κατηγορία (π.χ., τους εφήβους ή τους υπερήλικες). Κάποιες από αυτές τις κοινωνικές κατηγορίες, όπως το (γυναικείο) φύλο και η (μαύρη) φυλή, υφίστανται πολύ δυσμενέστερες και μονιμότερες διακρίσεις από ό,τι άλλες κατηγορίες, όπως, π.χ., μια επαγγελματική κατηγορία τα μέλη της οποίας μπορούν να αλλάξουν επάγγελμα.

Στερεότυπα όμως μπορούν να δημιουργηθούν και για μια κοινωνική ομάδα, δηλαδή ένα σύνολο ανθρώπων που όχι μόνο μοιράζονται ένα κοινό χαρακτηριστικό αλλά αλληλεπιδρούν περιοδικά μεταξύ τους, όπως είναι μια ποδοσφαιρική ομάδα, μια συγκεκριμένη σχολική τάξη ή μια κοινότητα χωριού. Επίσης μπορούν να δημιουργηθούν στερεότυπα για έναν θεσμό (π.χ., τα μέσα μαζικής ενημέρωσης –στο εξής ΜΜΕ– τη δημόσια διοίκηση, την εκκλησία, κ.ά.) ή μια αλληλουχία γεγονότων (π.χ., έναν εμφύλιο πόλεμο). Τα στερεότυπα αποτελούνται ορισμένες φορές από σύντομες φράσεις, ενώ άλλες φορές από ένα σώμα προκατειλημμένων γνώμων.

Υποτίθεται ότι τα στερεότυπα κωδικοποιούν αντικειμενικές γνώσεις, ενώ δεν είναι παρά γνώμες και μάλιστα γνώμες συναισθηματικά φορτισμένες εναντίον της κοινωνικής κατηγορίας (ή της κοινωνικής ομάδας, του θεσμού ή των γεγονότων) που αφορούν. Αυτό δεν είναι πάντοτε προφανές γιατί τα στερεότυπα είναι ελκυστικά. Στον απρόβλεπτο κόσμο της ατομικής συμπεριφοράς και των ανθρώπινων αλληλεπιδράσεων, τα στερεότυπα προσφέρουν ευκρινείς περιγραφές και απλές εξηγήσεις. Και ενώ η απλότητα είναι αναπόφευκτο και συχνά χρήσιμο χαρακτηριστικό της ανθρωπίνης σκέψης, η οποία γενικά δυσκολεύεται μπροστά σε πολύπλοκες καταστάσεις, τα στερεότυπα προσφέρουν κακές υπηρεσίες, ιδίως όταν διαχέονται μέσω του σχολείου και των σχολικών εγχειριδίων στους μαθητές και στις μαθήτριες, που είναι πολίτες υπό διαμόρφωση². Και αυτό γιατί εθίζουν στην απλούστευση, εγκλωβίζουν τον «Άλλο», τον «ξένο» ή τον «διαφορετικό» σε κατώ-

τερη κοινωνική θέση και, καθώς στηρίζονται σε αμετάβλητα κριτήρια (π.χ., το χρώμα του δέρματος), δεν ευνοούν την κοινωνική αλλαγή. Υπάρχουν και θετικά στερεότυπα (π.χ., ο χαρακτηρισμός ενός συγκεκριμένου έθνους ως «εργατικού» ή «προηγμένου»), αλλά και αυτά συντείνουν στην αναπαραγωγή αδιαφοροποίητων γνωμών που, λόγω του απλουστευτικού και γενικόλογου χαρακτήρα τους, είναι ακατάλληλες για τις πολύπλοκες και ευμετάβολες όψεις του σύγχρονου κόσμου.

Στη συνέχεια του άρθρου θα παρουσιάσουμε με συντομία τα αίτια εμφάνισης των στερεοτύπων και τις πηγές εγκυρότητας που διεκδικούν οι φορείς τους. Κατόπιν, θα αναλύσουμε ορισμένες γενικές στρατηγικές αναίρεσης των στερεοτύπων.

1.1. Τα αίτια εμφάνισης των στερεοτύπων

Σε τί οφείλονται και πώς προκύπτουν τα στερεότυπα; Φαίνεται πως δεν «προκύπτουν» αλλά κατασκευάζονται. Με την έννοια της κατασκευής εννοούμε μια «διαδικασία που καθιστά κάποιο χαρακτηριστικό κοινωνικά ορατό και λειτουργικό»³. Υπάρχουν μερικές συνήθεις περιστάσεις οι οποίες ευνοούν την κατασκευή στερεοτύπων από μέλη μιας κοινότητας, μιας ομάδας συμφερόντων, μιας πνευματικής ελίτ, μιας ηγετικής ομάδας, μιας κοινωνίας. Ανάμεσα στις παραπάνω περιστάσεις περιλαμβάνονται: α) η ανάδυση νέων, δυσμενών ή πολύπλοκων κοινωνικών τάσεων, οι οποίες γενικά προκαλούν το φόβο του «άγνωστου» σε πολλούς ή, ειδικότερα την απώλεια των προνομίων ενός ηγεμονικού «πλέγματος εξουσίας». β) Η εξουδετέρωση αντιδράσεων ή ενοχών σχετικά με δραστηριότητες μιας, συνήθως ηγεμονικής, κοινωνικής κατηγορίας, όταν οι δραστηριότητές της αυτές βλάπτουν άλλη κοινωνικά ή πολιτικά υποδεέστερη κατηγορία. γ) Ο θετικός διαχωρισμός της κοινωνικής κατηγορίας στην οποία ανήκει κάποιος (η οικεία κατηγορία) από άλλες κατηγορίες (οι κατηγορίες των άλλων, των διαφορετικών), όταν απειλείται η υπόσταση της πρώτης ή όταν δεν είναι σαφές το εάν και κατά πόσον η πρώτη διαφέρει από εκείνες («Εμείς» και οι «Άλλοι»). Αυτή είναι ίσως η πιο γνώριμη αιτία κατασκευής στερεοτύπων. Τέτοια στερεότυπα συμβάλλουν στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας, όπως, π.χ. συνέβη με την κατασκευή της νέας ελληνικής εθνικής ταυτότητας με βάση ευρωκεντρικά και αντιτουρκικά στερεότυπα⁴. δ) Η δημιουργία ενός μηχανισμού που ευνοεί τον κοινωνικό αποκλεισμό ολόκληρων κατηγοριών ατόμων από υλικά ή συμβολικά αγαθά τα οποία σπανί-

ζουν. ε) Τέλος, η δημιουργία ενός μηχανισμού που ευνοεί τον κοινωνικό έλεγχο ολόκληρων κατηγοριών ατόμων μέσω του στιγματισμού της συμπεριφοράς τους ως αποκλίνουσας.

Οι παραπάνω αιτίες κατασκευής στερεοτύπων δεν είναι αμοιβαία αποκλειόμενες αλλά μπορούν να συνυπάρχουν ενισχύοντας την τάση για δημιουργία και διάχυσή τους. Η τάση αυτή δεν εμφανίζεται από μόνη της. Τα στερεότυπα κατασκευάζονται μέσα στην κοινωνία διαμέσου της καθημερινής επικοινωνίας και της συμβολικής αλληλεπίδρασης⁵. Είναι προφανές ότι φορείς αναπαραγωγής των στερεοτύπων είναι οι κυριότεροι φορείς κοινωνικοποίησης, δηλαδή η οικογένεια, τα ΜΜΕ, το κράτος, η εκκλησία, ο στρατός και, βεβαίως, το σχολείο. Ο Τύπος έχει ιδιαίτερο βάρος στη διάδοση των στερεοτύπων στην κοινωνία⁶. Δηλαδή, τα στερεότυπα δεν δημιουργούνται σε κοινωνικό κενό, ούτε έχουν βραχεία διάρκεια. Τούτο σημαίνει ότι μπορεί κανείς, περιγράφοντας τα στερεότυπα που επικρατούν σε μια κοινωνία, να προβλέψει ως ένα βαθμό την κοινωνική συμπεριφορά. Παρότι είναι προφανές ότι οι αντιλήψεις, ιδίως αυτές που καταγράφονται σε έρευνες με ερωτηματολόγια, απέχουν πολύ από τις σχετικές με τις αντιλήψεις αυτές συμπεριφορές, ότι δηλαδή οι δηλώσεις απέχουν από τις πράξεις, εν τούτοις οι πράξεις δεν είναι τυχαίες. Εντάσσονται σε μια προϋπάρχουσα αντίληψη της πραγματικότητας η οποία, εφόσον βριθεί στερεοτύπων, ρυθμίζει εν τέλει τις κοινωνικές πρακτικές. Πολύ σχηματικά αυτό συμβαίνει συνήθως ως εξής: τα κοινωνικά στερεότυπα εκδηλώνονται με κοινωνικές αναπαραστάσεις ή προκαταλήψεις. Οι τελευταίες οδηγούν σε προκατειλημμένη συμπεριφορά η οποία, με τη σειρά της, επιβεβαιώνει τις έτσι αναπαραγόμενες κοινωνικές αναπαραστάσεις. Με άλλα λόγια, παρατηρείται εδώ ο μηχανισμός της αυτο-εκπληρούμενης προφητείας.

1.2. Οι πηγές της εγκυρότητας των στερεοτύπων

Τα στερεότυπα δεν εξυπηρετούν γενικά το κοινωνικοπολιτικό σύστημα και τη λειτουργία του, αλλά ωφελούν συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες, ομάδες ή θεσμούς. Πιο συγκεκριμένα, επειδή απαντώνται συνήθως στο ρατσιστικό, το σεξιστικό και τον εθνικιστικό λόγο, τα στερεότυπα εξυπηρετούν ουσιαστικά την κυρίαρχη κάθε φορά φυλή, το κυρίαρχο φύλο και τις συντηρητικές εθνικές ελίτ. Στερεότυπα απαντώνται και στο λόγο των «υγιών» ατόμων απέναντι στα άτομα με ειδικές ανάγκες. Το ίδιο συμβαίνει και με το λόγο σχετικά με τα εκάστοτε κυρίαρχα πρότυπα σωματικής

διάπλασης και υγείας, τα οποία δεν αφορούν μόνο τα άτομα με ειδικές ανάγκες αλλά, και ευρύτερα, όσα άτομα παρεκκλίνουν πολύ από το σωματότυπο, ο οποίος θεωρείται υγιής ή κομψός σε κάθε ιστορική περίοδο.

Οι προκατειλημμένες φράσεις και οι προκατειλημμένοι χαρακτηρισμοί μπορεί να περιλαμβάνουν εμπειρικά δεδομένα, αλλά συνήθως αυτά είναι μερικής αξίας. Δεν αποδίδουν σφαιρικά ούτε με ακρίβεια την πραγματικότητα. Ωστόσο, η ισχύς και το δημοφιλές των στερεοτύπων δε στηρίζονται στην εμπειρική τους τεκμηρίωση. Οι στερεοτυπικές εκφορές δεν είναι έγκυρες επειδή είναι ακριβείς, αλλά επειδή είναι εύληπτες, επειδή συνοψίζουν την κρατούσα γνώμη για ορισμένα πολιτισμικά ή βιολογικά κριτήρια με βάση τα οποία ταξινομούνται άτομα, κατηγορίες ατόμων και ολόκληρες κοινωνίες, και κυρίως, επειδή αντανακλούν τις υπάρχουσες –κάθε φορά– σχέσεις εξουσίας. Οι σχέσεις αυτές είναι σχέσεις επιβολής μιας κοινωνικής κατηγορίας, που υιοθετεί συγκεκριμένα στερεότυπα, πάνω σε μια άλλη κοινωνική κατηγορία, που τα υφίσταται. Αυτές οι σχέσεις επιβολής δεν συγκροτούνται απαραίτητα με ταξικούς όρους. Ο ρατσιστικός, σεξιστικός και εθνικιστικός λόγος δε γνωρίζει διαφορές κοινωνικού φύλου και τάξης⁷. Δηλαδή, δεν υπάρχει κοινωνική τάξη ή φύλο που να έχει απαλλαγεί από τα επικρατέστερα στερεότυπα. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι όλες οι κοινωνικές ομάδες ή κατηγορίες έχουν ίδιες δυνατότητες να επιβάλλουν στερεότυπα στις υπόλοιπες. Είναι προφανές ότι οι κυρίαρχες μεταξύ αυτών θα μπορέσουν κατά κανόνα να διαδώσουν εκείνα τα στερεότυπα που ταιριάζουν με τη δική τους οπτική του κοινωνικού κόσμου.

Είναι ενδιαφέρον όσο και –από μια άποψη– παράδοξο ότι ο ρατσιστικός, σεξιστικός ή εθνικιστικός λόγος, καθώς και ο λόγος περί των άριστων σωματικών προτύπων, δεν υπήρχαν μόνο στην προ-νεωτερική εποχή, τότε που η ισότητα, η ανεκτικότητα και οι υπόλοιπες αξίες του διαφωτισμού ήταν λίγο διαδομένες. Ο λόγος αυτός και τα απαξιωτικά στερεότυπα που τον συνοδεύουν διατηρείται και στις σύγχρονες κοινωνίες. Ο ρατσιστικός, σεξιστικός ή εθνικιστικός λόγος, όπως το θέτει η Θάλεια Δραγώνα, «στις σύγχρονες κοινωνίες συνυπάρχει και συναρθρώνεται με έναν άλλον θεσμικά κατοχυρωμένο λόγο, που παραπέμπει στην αξιοκρατία, στις ίσες ευκαιρίες και στα δικαιώματα των πολιτών»⁸. Τα απαξιωτικά στερεότυπα επιβιώνουν και στη νεωτερική εποχή, υπό και παρά το πλέγμα εθνικών και διεθνών γραπτών και εθιμικών κανόνων δικαίου, οι οποίοι συναπαρτίζουν το σύγχρονο ευρωπαϊκό «συνταγματικό πολιτισμό» στην ειδική εκδοχή του που αντανακλά

τη φιλοσοφία της οικουμενικότητας ορισμένων πανανθρώπινων αξιών και τη μέριμνα για την τήρηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Το ίδιο ισχύει και για τη συνύπαρξη φιλελευθερισμού και ρατσισμού στον υπερατλαντικό πόλο του δυτικού πολιτισμού, στις ΗΠΑ⁹. Η επιβίωση των στερεοτύπων δεν ακυρώνει τον πολιτισμό αυτόν, αλλά υποδεικνύει τα όριά του. Αξίες όπως η αξιοκρατία, οι ίσες ευκαιρίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα, μεταξύ άλλων αξιών, θα μπορούσαν να θεωρηθούν κενός λόγος, αν όχι ιδεολογία (δηλαδή «ψευδής συνειδηση»), ενόψει της πληθώρας των κοινωνικών διακρίσεων που τις ακυρώνουν. Ωστόσο, οι αξίες αυτές δεν είναι κενές περιεχομένου: νομιμοποιούν τον αγώνα για την κατάργηση των διακρίσεων, ξεκινώντας από την κριτική στις νοητικές αφετηρίες των διακρίσεων, δηλαδή από τα αρνητικά στερεότυπα. Πώς όμως θα μπορούσε να αναστραφεί η εμπέδωση και η αναπαραγωγή των αρνητικών στερεοτύπων;

2. Παρεμβάσεις κατά της εμπέδωσης και της αναπαραγωγής των στερεοτύπων

2.1. Η ενίσχυση των διομαδικών επαφών μεταξύ ανηλίκων

Στην ερώτηση, πώς μπορούν τα αρνητικά στερεότυπα να αποδυναμωθούν, μια συνήθης απάντηση είναι η εξής: με τις ευκαιρίες που πρέπει να δίνονται σε άτομα διαφορετικών κοινωνικών ομάδων για προσωπική επικοινωνία ή κοινωνική επαφή, κατ' άτομα ή καθ' ομάδες. Πρόκειται για ένα εγχείρημα στο οποίο μπορούν να μετέχουν πολλά άτομα: για παράδειγμα, μαθητές και μαθήτριες σχολείων από διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες, δηλαδή νεαρά άτομα άνισης κοινωνικής θέσης στο ιεραρχικό σύστημα σχέσεων που εικονίζεται στα στερεότυπα φύλου (άρρενες-θήλειες), φυλής (λευκοί-μαύροι), έθνους (κυρίαρχη εθνική ομάδα-εθνικές μειονότητες) ή σωματικών δεξιοτήτων (άτομα με ειδικές ανάγκες σε αντιδιαστολή με τα υπόλοιπα). Με την καθοδήγηση ειδικευμένων εκπαιδευτικών γίνονται συζητήσεις, ασκήσεις και κοινές δραστηριότητες οι οποίες, ωστόσο, μπορεί να είναι λιγότερο αποτελεσματικές από ό,τι θα υπέθετε ένας-τρίτος, αισιόδοξος παρατηρητής. Ο κίνδυνος αποτυχίας ελλοχεύει ακόμη και όταν τηρούνται ορισμένες προϋποθέσεις. Τέτοιες προϋποθέσεις είναι, π.χ., η συμμετοχή στο εγχείρημα προσωπικοτήτων με επιρροή στους μετέχοντες νέους, η πρόσμειξη συμμετεχόντων από κατά το δυνατόν

συναφείς κοινωνικές τάξεις έτσι ώστε να μην επιβαρύνονται οι υπάρχουσες αρνητικές προκαταλήψεις με πρόσθετες ταξικές διαφορές και η υποστήριξη της δημιουργίας οικειότητας, αν όχι προσωπικής φιλίας, μεταξύ των συμμετεχόντων.

Έχουν προταθεί ορισμένες ενδεικτικές ιδέες για την καταπολέμηση των ρατσιστικών στερεοτύπων στο σχολείο. Οι ιδέες αυτές αφορούν τόσο παρεμβάσεις των εκπαιδευτικών στο επίπεδο των σχέσεων σχολείου και οικογένειας (με έμφαση στις οικογένειες των μειονοτήτων) όσο και στο επίπεδο του αναλυτικού προγράμματος διδασκαλίας. Πρόκειται δηλαδή για μια πολυ-επίπεδη παρέμβαση με διάφορες τεχνικές (διδασκαλία ειδικών σχετικών ενότητων στα κατάλληλα μαθήματα, όπως, π.χ., στα μαθήματα κοινωνικών επιστημών, στη γεωγραφία, στην ιστορία, στα θρησκευτικά και στη λογοτεχνία, χρήση πρόσθετων εποπτικών διδακτικών μέσων επιπλέον του σχολικού βιβλίου, κριτική ανάγνωση στατιστικών στοιχείων, κ.ά.)¹⁰.

Οι τεχνικές αυτές δεν έχουν πάντοτε ευτυχή αποτελέσματα. Ορισμένες τεχνικές είναι αποτελεσματικές, ιδίως αν η δουλειά γίνεται σε βάθος χρόνου. Άλλες όμως από αυτές, οι οποίες στηρίζονται στη διομαδική επαφή, έχουν χρησιμοποιηθεί και από την «Επίλυση Συγκρούσεων», έναν κλάδο με εφαρμογές παντός είδους, από το Μάνατζμεντ μέχρι τις Διεθνείς Σχέσεις, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Πρόκειται για μέτρα αμφίβολης αποτελεσματικότητας, λόγω ενός φαύλου κύκλου που μπορεί εύκολα να δημιουργηθεί στη διομαδική επαφή. Συμβαίνει η επαφή αυτή να καταλήξει να επιβεβαιώσει τα στερεότυπα, όταν έχουν συνδεθεί με αυτήν υψηλότερες προσδοκίες ή, απλά, όταν το διομαδικό πείραμα αποτύχει. Τότε ενισχύονται οι απόψεις ότι τα άτομα της άλλης ομάδας είναι εχθρικά, αναξιόπιστα, κ.λπ. Με δυο λόγια, ο φόβος εξομίωσης με τον «Άλλο» που θεωρείται κατώτερος, υπονομεύει το εγχείρημα. Δηλαδή, η καταπολέμηση των στερεοτύπων επιχειρείται, μεταξύ άλλων, και με τη διομαδική επαφή, μια διαδικασία αρκετά ευαίσθητη και λεπτή η οποία, όταν αποτύχει, ενισχύει ακόμη περισσότερο τα στερεότυπα που είχε κληθεί να ανατρέψει.

Εν όψει αυτών των προβλημάτων, η θέση υποχώρησης όσων εξακολουθούν να πολεμούν τα στερεότυπα –σε σχέση με την αρχική, αισιόδοξη θέση για την αποτελεσματικότητα της διομαδικής επαφής– είναι ότι είναι καλύτερο να επιχειρούνται επαφές μεταξύ ομάδων, παρά να μη γίνεται τίποτε. Εκτός όμως από τους νέους και τις νέες, μια άλλη κατηγορία-στόχος επανακοινωνικοποίησης είναι οι ενήλικες.

2.2. Η πολιτική εκπαίδευση ενηλίκων

Άλλη απάντηση στο ερώτημα, πώς να αποδυναμωθούν τα στερεότυπα, είναι μέσω της πολιτικής εκπαίδευσης ενηλίκων η οποία έχει δοκιμασθεί στην εφαρμοσμένη Πολιτική Ψυχολογία.¹¹ Στον ίδιο χώρο ανήκει και η εκπαίδευση εκπαιδευτών. Μπορεί να αναφέρει κανείς ως παράδειγμα από την ελληνική εμπειρία το πρόγραμμα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης εκπαιδευτικών των μειονοτικών σχολείων της Θράκης που έλαβε χώρα στη Θράκη υπό την εποπτεία του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Αθηνών¹².

Η εκπαίδευση ενηλίκων, είτε εκπαιδευτικών, είτε ανδρών και γυναικών που δεν υπηρετούν στην εκπαίδευση, επιδιώκει την ευαισθητοποίηση του ατόμου στις πολυσχιδείς μορφές με τις οποίες εμφανίζονται τα στερεότυπα, την αυτο-αναγνώρισή του στον καθρέφτη ενός προκατειλημμένου αξιακού συστήματος που φέρει το ίδιο το άτομο και την ενημέρωσή του για το πλήθος των εμπειρικών τεκμηρίων που διαψεύδουν τις νομιμοποιητικές βάσεις των στερεοτύπων. Ως γνωστόν, την αρχική διαδικασία πολιτικής κοινωνικοποίησης, δηλαδή την εκμάθηση στοιχειωδών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και στοιχείων του δημοκρατικού πολιτεύματος, έχει υποστεί το άτομο, μεταξύ άλλων, και στο σχολείο. Με την πολιτική εκπαίδευση δημιουργούνται νέοι και νέες-πολίτες. Μπορεί άραγε να ανατραπεί το βάρος των στερεοτύπων από τα οποία εμφορούνται οι απόφοιτοι του σχολείου, μέσω μιας διαδικασίας πολιτικής εκπαίδευσης μετά το σχολείο (π.χ., μετά το λύκειο); Η απάντηση είναι ότι δεν υπάρχει κάποια συνταγή δοκιμασμένων κανόνων με επιτυχή αποτελέσματα για την πολιτική εκπαίδευση των ενηλίκων.

Τούτο δεν σημαίνει ότι οι χρησιμοποιούμενες τεχνικές πολιτικής εκπαίδευσης είναι άχρηστες αλλά ότι, όπως είναι φυσικό, από μόνες τους δεν αρκούν. Με τις τεχνικές αυτές επιχειρείται «από τα κάτω», δηλαδή σε επίπεδο αλληλεπίδρασης των πολιτών και παρέμβασης στη μικρο-κλίμακα των κοινωνικών σχέσεων, η υπονόμηση κρατικών τρόπων σκέψης και πρακτικών. Πρόκειται για μανιχαϊστικούς τρόπους σκέψης και υποτιμητικές πρακτικές που έχουν μακροχρόνια ενσταλαχθεί στην κοινή γνώμη και τη συνήθη κοινωνική συμπεριφορά μέσω της λειτουργίας θεσμών (όπως, π.χ., η παραδοσιακή οικογένεια) και μηχανισμών (όπως οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους-σχολείο, κρατικά ΜΜΕ, κ.ά). Το συμβολικό και εξουσιαστικό «βάρος» τέτοιων θεσμών και μη-

χανισμών, οι οποίοι ενεργούν «από τα πάνω», είναι μεγάλο. Οι επιδράσεις τους είναι ισχυρές ως προς την πληροφόρηση σχετικά με τον «Άλλο». Αν έτσι έχουν τα πράγματα, πώς μπορεί να επιτευχθεί η συνειδητοποίηση των αντανακλαστικών με τα οποία ο διαφορετικός άνθρωπος ταξινομείται από τους ανωτέρω μηχανισμούς σχεδόν αυτόματα σε μια υποδεέστερη στερεοτυπική κοινωνική κατηγορία; Για τη συνειδητοποίηση αυτή είναι αναγκαίες πολλές και συντονισμένες μεταξύ τους πρωτοβουλίες αντιρατσιστικών, αντισεξιστικών και αντεθνικιστικών κοινωνικών φορέων (κρατικές υπηρεσίες, μη κυβερνητικές οργανώσεις, οργανώσεις μεταναστών, διανοούμενοι, ειδικευμένοι εκπαιδευτικοί, πανεπιστημιακοί, κ.ά.).

Έχουν επιχειρηθεί, για παράδειγμα, μέσα σε σχολεία αλλά και εκτός αυτών, προγράμματα έρευνας κατά ομάδες σχετικά με διάφορους «υπο-πολιτισμούς» και τρόπους ζωής, οι οποίοι έχουν υποστεί τη στερεοτυπική «συμβολική βία»¹³. Διοργανώνονται επισκέψεις σε μουσεία με εκθέματα από άλλους πολιτισμούς ή περιηγήσεις σε γκέτο. Σε κλειστούς χώρους, τα νεαρά συνήθως άτομα που μετέχουν σε τέτοιες δραστηριότητες ευαισθητοποίησης καλούνται να συζητήσουν σχετικά με συγκεκριμένους «Άλλους», να υποδυθούν διαδοχικά ρόλους ατόμων που ανήκουν στην πλειονότητα και ρόλους άλλων ατόμων που έχουν ταξινομηθεί σε μειονότητες, να αναγνωρίσουν και να σχολιάσουν την εικόνα του «Άλλου» στα ΜΜΕ και να συζητήσουν επίκαιρες διαμάχες σχετικά με τα φύλα, τις φυλές ή τις εθνικές μειονότητες από διαφορετικές οπτικές γωνίες.

Υπάρχει αρκετός σκεπτικισμός σχετικά με την επάρκεια τέτοιων παρεμβάσεων¹⁴. Η σημειούμενη ανεπάρκεια οφείλεται εν μέρει στην ασυμμετρία των «όπλων» ανάμεσα στα μακροχρόνια και θεσμικά υποστηριζόμενα στερεότυπα και στις σχετικά πρόσφατες και άτυπες προσπάθειες ανατροπής τους. Είναι προφανές ότι η συνύπαρξη ατόμων που έχουν γαλουχηθεί με στερεοτυπικές αμοιβαίες εικόνες και —πολλώ μάλλον— η σύμπληξη ετερογενών ομάδων, αποτελούμενων από άτομα πολύ διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης, δεν είναι εύκολη υπόθεση. Τα μέτρα που κατά καιρούς έχουν προταθεί, όπως η συμμετοχή σε κοινά έργα (π.χ., έκδοση εντύπων) και η κοινή ψυχαγωγία (κοινά ταξίδια, μουσικά συγκροτήματα ή γιορτές) συναντούν τα όρια τους τόσο στη μείξη των συγκεκριμένων προσωπικοτήτων όσο και των τυχόν άλλων πολιτικών ή ταξικών διαφορών που θίξαμε παραπάνω. Κυρίως όμως, περιορίζονται ως προς την αποτελεσματικότητά τους, αν δε

συνοδεύονται από παράλληλες δράσεις στο μακρο-επίπεδο, δηλαδή πρωτοβουλίες ισχυρών φορέων (π.χ., κομμάτων, συνδικάτων, κ.ά) για μια συνολικότερη διαρκή κίνηση της κοινωνίας προς τα εμπρός, προς εμπέδωση του διαλόγου και της ανεκτικότητας ως δεδομένων της πολιτικής κουλτούρας και του ύφους των ανθρωπινων σχέσεων.

2.3. Απόπειρες παρέμβασης στο μακρο-επίπεδο

Θα μπορούσε άραγε να υποστηριχθεί ότι ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός, με την κοινωνιολογική έννοια του όρου, δηλαδή η είσοδος μιας κοινωνίας στη νεωτερικότητα, υποσκάπτει τη διάδοση και την αναπαραγωγή των στερεοτύπων;

Μπορεί κανείς να διακρίνει την πρώιμη από την ύστερη φάση της νεωτερικότητας¹⁵. Η δε νεωτερικότητα μπορεί να οριστεί ως μια δέσμη παράλληλων διαδικασιών κοινωνικού μετασχηματισμού. Με αυτές εννοούμε την αστικοποίηση και την εκβιομηχάνιση, τη βελτίωση των επικοινωνιών και των συγκοινωνιών, την επέκταση της εκπαίδευσης σε όλο και περισσότερα στρώματα του πληθυσμού και τη διαδικασία της «εκκοσμίκευσης», δηλαδή τη μείωση της σημασίας της θρησκείας στην καθημερινή ζωή. Στην πρώιμη φάση, αυτή η διαδικασία συνδέεται με αλλαγές στον τρόπο σκέψης, καθώς γίνεται αντιληπτό ότι τα απλουστευτικά σχήματα (τα «καλούπια της ανθρώπινης σκέψης») που έχουν κληροδοτηθεί από γενιά σε γενιά, επενδυμένα με το κύρος της παράδοσης και των θρησκευτικών δοξασιών, ανατρέπονται από τις ανακαλύψεις και τις εφευρέσεις και τίθενται σε ευθεία αμφισβήτηση από τα κοινωνικά και δημοκρατικά κινήματα που συνοδεύουν τις νέες οικονομικές και τεχνολογικές δυνατότητες. Το μοντέλο αυτό, που περιγράφει σχηματικά τη μετάβαση από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία στη Δύση, ανάμεσα στο 17ο και το 19ο αιώνα, δεν περιλαμβάνει απαραίτητα μαζί με το σάρωμα των παλαιών τρόπων παραγωγής και την εκθρόνιση των παλαιών πολιτικών συστημάτων, ούτε την απαξίωση των στερεοτύπων.

Στην πιο πρόσφατη, ύστερη φάση της νεωτερικότητας, γενικά οι άνθρωποι μπορούν να απολαύσουν μια αρκετά ασφαλή ζωή, προστατευμένη από φυσικές καταστροφές, τουλάχιστον σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι στις προ-νεωτερικές κοινωνίες ή στην πρώιμη φάση της νεωτερικότητας. Όμως σε αυτήν τη φάση παρουσιάζονται νέοι κίνδυνοι (π.χ., μόλυνση του περιβάλλοντος). Επίσης οι πολλαπλές ευκαιρίες κοινωνικής κινητικότητας προφανώς

δεν απαλλάσσουν από τον κίνδυνο της αλλοτρίωσης τα μέλη των κοινωνικών κατηγοριών που υφίστανται διαρκή δυσμενή μεταχείριση.

Παρότι η έλευση της νεωτερικότητας προκαλεί σε κάποιο βαθμό την υπέρβαση ορισμένων παραδοσιακών ταυτοτήτων (π.χ., την ταύτιση του χωρικού με την κοινότητά του, τον τοπικισμό), δεν οδηγεί πάντοτε σε αποδυνάμωση των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων. Ενδέχεται μάλιστα η μεγαλύτερη γεωγραφική και οριζόντια επαγγελματική κοινωνική κινητικότητα, η οποία επίσης αποτελεί χαρακτηριστικό της ύστερης νεωτερικής κοινωνίας, να επιτείνει τη διάθεση διαχωρισμού/αποκλεισμού του «Άλλου» στο πλαίσιο της συγκρότησης και περιχαράκωσης νέων κοινωνικών ταυτοτήτων.

Όταν όλα γύρω μεταβάλλονται γρήγορα, κάποια στερεότυπα διαρκούν ή δημιουργούνται νέα, προκειμένου άτομα και ομάδες να αυτοπροσδιοριστούν με κάποια μονιμότητα και, κυρίως, να αποκτήσουν υψηλή αυτοεκτίμηση, αυτό το απαραίτητο συστατικό της προσωπικής ανάδειξης και της κοινωνικής συνοχής που προκύπτει από τη σύγκριση με τον συνήθως θεωρούμενο ως υποδεέστερο «Άλλο». Πρόκειται μάλλον για πάγιες ανάγκες παραδοσιακών και νεωτερικών κοινωνικών σχηματισμών, οι οποίες καταδεικνύονται, μεταξύ άλλων, και από το ότι ο ρατσισμός επιβίωσε κατά τον 20ό αιώνα σε κοινωνίες κατεχοχίν μοντέρνες, όπως η μεσοπολεμική Γερμανία και οι μεταπολεμικές ΗΠΑ. Επίσης ο σεξισμός υπάρχει σήμερα και στις πιο ευαίσθητες σε θέματα ισότητας των φύλων δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες (όπως, π.χ., στη Γερμανία), ενώ ο εθνικισμός αναζωπυρώθηκε στο τέλος του 20ού αιώνα στην Ανατολική και τη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη. Καμία από αυτές τις διχαστικές ιδεολογίες δε θα ήταν δυνατόν να υπάρξει χωρίς τα στερεότυπα που τις συγκροτούν.

Ωστόσο, στις νεωτερικές κοινωνίες υπάρχουν περισσότεροι όροι υπέρβασης των στερεοτύπων από ό,τι στις προγενέστερες τους κοινωνίες που δεν είχαν γνωρίσει διαδικασίες εκσυγχρονισμού. Στη νεωτερικότητα ξεπήδησε και άρχισε να διαχέεται το σύνολο των ιδεών, κοινωνικών κινημάτων, πολιτικών και δικαστικών αγώνων που έχουμε συνδέσει με τον αντεθνικιστικό, αντιρατσιστικό και αντισεξιστικό λόγο. Στις ίδιες κοινωνίες αναδύθηκαν και άνθησαν απομυθοποιητικές προσεγγίσεις, όπως ο Μαρξισμός και ο Φροϋδισμός, εργαλεία κατεχοχίν χρήσιμα για τη διάρρηξη απλουστευτικών, επιφανειακών τρόπων σκέψης και δοξασιών που τροφοδοτούνται από τα στερεότυπα. Επιπλέον, η νεωτερικότητα

έχει συνδεθεί, ίσως όχι πάντοτε, αλλά έστω στις ευτυχέστερες στιγμές της, με την ανεκτικότητα της διαφοράς, την παραδοχή περισσότερων από μιας «αληθειών». Σε αυτήν άλλωστε στηρίζεται, από πολιτισμική άποψη, η οικοδόμηση υπερεθνικών σχημάτων, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η έκθεση σε περισσότερες κουλτούρες (με ταξίδια, παρακολούθηση ταινιών, μεταφράσεις αναγνωσμάτων, κ.λπ.) και η δυνατότητα εργασίας σε υπερεθνικούς οργανισμούς και σε μη κυβερνητικές οργανώσεις, διευκολύνονται από τις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Όλα αυτά πιθανότατα λειτουργούν σε βάρος της διατήρησης στερεοτύπων έστω στο πλαίσιο μιας ηπείρου. Αντιστρόφως, η διαδικασία σχηματισμού αυτής της νέας υπερεθνικής ταυτότητας μπορεί να δημιουργεί νέα προβλήματα. Δηλαδή, όπως και η προγενέστερή της διαδικασία γέννησης του έθνους-κράτους, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης μπορεί να αναζητεί συμβολικές ταυτίσεις και σημάδια αυτο-αναφοράς και να ευνοεί την ανάδειξη ευρωκεντρικών στερεοτύπων ταξινόμησης του μη ευρωπαϊκού κόσμου. Ο παλιός κόσμος φεύγει, ο νέος κόσμος έρχεται και μαζί τους κάποια στερεότυπα φθίνουν, ενώ άλλα γεννιούνται.

3. Επίλογος

Τα μέτρα πολιτικής κατά του ρατσισμού, του σεξισμού και του εθνικισμού αποσκοπούν στο να αναιρέσουν το «κρυμμένο πρόγραμμα» του σχολείου ή την «απαρατήρητη εξουσία» που έχει ασκηθεί στο σχολείο, αλλά και στους υπόλοιπους φορείς κοινωνικοποίησης. Όπως έχει γίνει φανερό, πρόκειται για δυσκολότατο εγχείρημα. Ο συνδυασμός παρεμβάσεων στο μικρο-επίπεδο (του σχολείου, της γειτονιάς, κ.λπ.) και στο μακρο-επίπεδο (του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας) μπορεί να δώσει πνοή στον αντιρατσιστικό, αντεθνικιστικό και αντισεξιστικό λόγο. Καμιά φορά, βέβαια, τα ενορχηστρωμένα μέτρα πολιτικής αποτυγχάνουν εκεί που ένας εμπνευσμένος σκηνοθέτης μιας ταινίας ή ένας χαρισματικός δάσκαλος θα μπορούσε, σε κάποιο βαθμό, να φέρει πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα.

Μια γενική στρατηγική για την αναίρεση των στερεοτύπων θα ήταν η κατάδειξη της αμφισημίας και της αντιφατικότητας του ρατσιστικού και του σεξιστικού και του εθνικιστικού λόγου, γιατί η επίρριψη λίγων εμπειρικών αποδείξεων και γεγονότων πάνω στα

σαθρά θεμέλιά τους δεν αρκεί για την κατάρριψη των σχετικών στερεοτύπων. Προς την ίδια κατεύθυνση συμβάλλει η διάλυση του διχοτομικού τρόπου σκέψης και νοοτροπίας. Τελικός σκοπός της όλης προσπάθειας είναι η ενστάλαξη πολλαπλών ταυτοτήτων στα υποκείμενα, κυρίως η αναγνώριση της ύπαρξής τους από τα ίδια τα υποκείμενα (μαθητές, γονείς, ενήλικες που επιμορφώνονται, κ.λπ.) και η αναγνώριση της πολυπλοκότητας των γεγονότων και της συνθετότητας των κοινωνικών σχέσεων μέσω της αναζήτησης διαφοροποιήσεων και αποχρώσεων στις παραδοχές καθενός μας.

Είναι γνωστό ότι οι πολιτικές αξίες και οι τρόποι σκέψης που το άτομο έχει ενστερνισθεί κατά τη διάρκεια της εφηβείας μεταβάλλονται δύσκολα. Το συμπέρασμα είναι ότι η κοινωνικοποίηση, η εκμάθηση στερεοτύπων, δεν μπορεί να αναστραφεί μόνο με νέα κοινωνικοποίηση, δηλαδή διομαδικές επαφές και πολιτική εκπαίδευση ενηλίκων, αν και αυτά τα εγχειρήματα είναι πολύ χρήσιμα (και ορισμένες φορές γενναία). Απαιτούνται και ευρύτερες, κοινωνικο-πολιτικές διαδικασίες, οι οποίες προφανώς σημαίνουν ότι η διαδικασία απαλλαγής από τα στερεότυπα, στην έκταση που είναι δυνατή, θα είναι μακροχρόνια.

Ο σκεπτικισμός για το χρόνο και τις προσπάθειες που απαιτούνται εκ μέρους ιδίως των πολιτικών φορέων και των κοινωνικών επιστημόνων για την αναίρεση των στερεοτύπων, δεν πρέπει να οδηγεί σε παραίτηση. Όπως γράφουν οι Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα και Αλεξάνδρα Ανδρούσου (1997), «οι δυνατότητες επιρροής που μπορεί να έχει η επιστήμη δεν είναι μεγάλες, και μάλιστα όταν η κοινωνική διαπάλη των ιδεών αφορά ζητήματα ιδεολογικά, όπως τα αρνητικά στερεότυπα που αξιολογούν τις κοινωνικές τάξεις, τα κοινωνικά φύλα, τους λαούς και τις κουλτούρες, τις θρησκείες και όλες τις ετερότητες που χαρακτηρίζουν τις ανθρώπινες ομάδες... Ωστόσο η ανάλυση του τρόπου με τον οποίον δομούνται οι αναπαραστάσεις των κοινωνικών ομάδων για τον "εαυτό" και τους "άλλους"... αποτελούν γνώσεις (νοητικές και συγκινησιακές) που μπορούν να έχουν επιπτώσεις στην κοινωνία. Η επιστημονική ανάλυση βοηθάει να γίνουν καθαρότερα κατανοητά τα κοινωνικά φαινόμενα, καθώς γκρεμίζει προλήψεις του παρελθόντος, εμποδίζοντάς τες να αναπαράγονται με τη μορφή αυτονόητων αληθειών»¹⁶.

Στον ίδιο δρόμο, οδηγός των προσπαθειών αποδυνάμωσης των στερεοτύπων θα μπορούσε να είναι και η ρήση του Albert Kahn, γάλλου επιχειρηματία, κοσμοπολίτη και ιδρυτή αρχείου φω-

τογραφιών από πλήθος περιοχών και πολιτισμών, ο οποίος το 1906 συνόψιζε το σχετικό προβληματισμό ως εξής: «Μπροστά στην πολλαπλότητα των γεγονότων, μαθαίνουμε να αποφεύγουμε τα στερεότυπα»¹⁷.

Σημειώσεις

1. Βλ. αντί άλλων, Δημήτριος Γεώργας, *Κοινωνική ψυχολογία*, τόμ. Α', χ.ε., Αθήνα, 1995, σελ. 203. Θάλεια Δραγώνα, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται», στο Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, β' έκδοση, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 88 και 99. Amélie Mummendey, «Ξένοι στο κάτοπιτρο των κοινωνικών προκαταλήψεων», στο Γιώργος Ν. Γαλάνης και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999, σελ. 202.

2. Για τα σχολικά εγχειρίδια, βλ. Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα, *όπ. παρ.* και Χριστίνα Κουλούρη, «Φανατισμός, δογματισμός, συγκρότηση ταυτότητας: μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», *Μνήμων*, τόμ. 18, σελ. 143-156. Για την έννοια της κοινωνικής κατασκευής δεξ Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», *Τοπικά Β'*, Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, εκδ. Νήσος, 1996, σελ. 198.

3. Λίνα Βεντούρα, «Τα βιβλία γεωγραφίας: αντιφάσεις στο ανθρωπιστικό και εκσυγχρονιστικό μήνυμα», στο Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 441

4. Βλ. Στέφανος Πεσμαζόγλου, «Ευρωκεντρικές κατασκευές», στο Εταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, *Επιστημονικό συμπόσιο: Έθνος-κράτος-εθνικισμός*, Εταιρεία Σπουδών, Αθήνα, 1994, ιδιαίτερα σελ. 200-203.

5. Θάλεια Δραγώνα, «Όταν η εθνική ταυτότητα...», *όπ. παρ.*, σελ. 99 και Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, *όπ. παρ.*, σελ. 202 και 208.

6. Παναγιωτοπούλου Ρόη, «Κατασκευή εθνοκεντρικών στερεότυπων από τον Τύπο στο παράδειγμα του Μακεδονικού Ζητήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 89-90, 1996, σελ. 232-274.

7. Θάλεια Δραγώνα, «Όταν η εθνική ταυτότητα...», *όπ. παρ.*, σελ. 101.

8. *Όπ. παρ.*

9. Η παρατήρηση αυτή ανήκει στον G. Myrdal. Δες αναλυτικά Χρυσούλα Κωνσταντοπούλου, «Εισαγωγή: Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών», στο Χρυσούλα Κωνσταντοπούλου, Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, Δημήτρης Γερμανός και Θεόδωρος Οικονόμου (επιμ.), «*Εμείς*» και οι «*άλλοι*»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και Τυπωθήτω, Αθήνα, 1999, σελ. 18-19.

10. Γιώργος Τσιάκαλος, *Οδηγός αντιρατσιστικής εκπαίδευσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, σελ. 181 επόμ. και σελ. 231-236, καθώς και το

κείμενο του Χρήστου Μαχαιρίδη στις σελ. 89-97 του βιβλίου αυτού. Επίσης βλ. Αθανάσιος Γκότοβος, *Ρατσισμός: κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης), Αθήνα, 1996 και Αζίζι-Καλατζή, Αναστασία, Αθήνα Ζώνιου και Αναστασία Βλάχου, *Προκαταλήψεις και στερεότυπα: δημιουργία και αντιμετώπιση*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης), Αθήνα, χ.χ.

11. Helmut Moser, «Πολιτική εκπαίδευση», στο Γιώργος Ν. Γαλάνης και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999, σελ. 233-244.

12. Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα και Αλεξάνδρα Ανδρούσου, «Διαπολιτισμική εκπαίδευση και επιμόρφωση εκπαιδευτικών», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 63, Απρίλιος - Ιούνιος 1997, σελ. 70-75. Το Τμήμα ονομάζεται σήμερα Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία (ΤΕΑΠΗ).

13. Thomas Kliche, «Προγράμματα για παρεμβάσεις ενάντια στην άκρα δεξιά», στο Γιώργος Ν. Γαλάνης και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999, σελ. 286-287.

14. *Όπ. παρ.*, σελ. 298-299.

15. Antony Giddens, *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2001.

16. Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα και Αλεξάνδρα Ανδρούσου, «Διαπολιτισμική εκπαίδευση...», *όπ. παρ.*, σελ. 75.

17. Motto της έκθεσης φωτογραφιών από τη Θεσσαλονίκη των αρχών του αιώνα, Αρχείο Albert Kahn, στο Πολιτιστικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας, Θεσσαλονίκη, Πάσχα 2000.

Βιβλιογραφία

- Αζίζι-Καλατζή Αναστασία, Αθήνα Ζώνιου και Αναστασία Βλάχου, *Προκαταλήψεις και στερεότυπα: δημιουργία και αντιμετώπιση*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης), Αθήνα, χ.χ.
- Βεντούρα Λίνα, «Τα βιβλία γεωγραφίας: αντιφάσεις στο ανθρωπιστικό και εκσυγχρονιστικό μήνυμα», στο Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 401-441.
- Γαλάνης Γιώργος Ν. και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία: σύγχρονες τάσεις στη διεθνή έρευνα*, μτφρ. Μάριος Δ. Νομικός, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999.
- Γεώργας Δημήτριος, *Κοινωνική ψυχολογία*, δύο τόμοι, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1990.
- Γκότοβος Αθανάσιος, *Ρατσισμός: κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*, Υπουργείο Εθνικής

- Παιδείας και Θρησκευμάτων (Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης), Αθήνα, 1996.
- Giddens Antony, *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2001.
- Δραγώνα Θάλεια, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», στο Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 72-105.
- Kliche Thomas, «Προγράμματα για παρεμβάσεις ενάντια στην άκρα δεξιά», στο Γιώργος Ν. Γαλάνης και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1999, σελ. 286-299.
- Κουλούρη Χριστίνα, «Φανατισμός, δογματισμός, συγκρότηση ταυτότητας: μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», *Μνήμων*, τόμ. 18, 1996, σελ. 143-156.
- Κωνσταντοπούλου Χρυσούλα, Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, Δημήτρης Γερμανός και Θεόδωρος Οικονόμου (επιμ.), «*Εμείς*» και οι «*άλλοι*»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και Τυπωθήτω, Αθήνα, 1999.
- Moser Helmut, «Πολιτική εκπαίδευση», στο Γιώργος Ν. Γαλάνης και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία: σύγχρονες τάσεις στη διεθνή έρευνα*, μτφρ. Μάριος Δ. Νομικός, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999, σελ. 233-244.
- Mummendey Anelie, «Ξένοι στο κάτοπτρο των κοινωνικών προκαταλήψεων», στο Γιώργος Ν. Γαλάνης και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία: σύγχρονες τάσεις στη διεθνή έρευνα*, μτφρ. Μάριος Δ. Νομικός, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999, σελ. 197-210.
- Παναγιωτοπούλου Ρόη, «Κατασκευή εθνοκεντρικών στερεότυπων από τον Τύπο στο παράδειγμα του Μακεδονικού Ζητήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 89-90, 1996, σελ. 232-274.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», *Τοπικά Β'*, Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου και εκδ. Νήσος, 1996, σελ. 197-216.
- Πεσμαζόγλου Στέφανος, «Ευρωκεντρικές κατασκευές» στο Εταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, *Επιστημονικό συμπόσιο: Έθνος-κράτος-εθνικισμός*, Εταιρεία Σπουδών, Αθήνα, 1994, σελ. 179-203.
- Τσιάκαλος Γιώργος, *Οδηγός αντιρατσιστικής εκπαίδευσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Φραγκουδάκη Άννα, Θάλεια Δραγώνα και Αλεξάνδρα Ανδρούσου, «Διαπολιτισμική εκπαίδευση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών: η περιγραφή μιας εμπειρίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 63, Απρίλιος - Ιούνιος 1997, σελ. 70-75.